

Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень

Олександр Дроздов,
кандидат психологічних наук,
заступник декана психолого-педагогічного факультету
Чернігівського державного педагогічного університету
ім. Т. Шевченка

Стаття присвячена аналізу наукових досліджень проблеми агресивної поведінки особистості в західній та вітчизняній науці. Розглядаються історія, методологічні основи та перспективи подальшого розвитку цих досліджень в межах окремої наукової галузі – агресіології.

Постановка проблеми

Феномен агресії завжди привертав до себе увагу суспільства. Тому й не випадково, що перші спроби проаналізувати це явище, зрозуміти його причини здійснювалися ще в донауковий період – у сфері релігії.

Філософська думка Нового часу пропонує відносно широкий спектр підходів до проблеми причин людської агресії – від природної схильності людини до насильства (Т. Гоббс) до поглядів про вирішальну роль соціокультурного оточення (концепція „tabula rasa” Дж. Локка) або географічно-кліматичних умов (Ш.-Л. Монтеск’є). В цілому в ті часи переважав підхід, згідно з яким агресія оцінювалась як поведінка, що суперечить позитивній сутності людини (А. Реан визначив його як „етико-гуманістичний”) [5].

У ХІХ столітті розвиток природничих і гуманітарних наук дав певний імпульс для розуміння агресії та її причин. Так, Ч. Дарвін розглядав винищення представників свого або чужого виду (що, власне, і є агресією) як один з механізмів природного відбору і самозбереження живих істот.

Ці обставини обумовили появу нового підходу до проблеми агресії, згідно з яком вона є біологічно доцільною формою поведінки, що сприяє виживанню та адаптації живої істоти (за А. Реаном – „еволюційно-генетичний” підхід) [5].

У рамках психологічної науки феномен агресії почали вивчати з кінця ХІХ століття. Перші психологічні висліди на природу агресії були

спрощеними, їм бракувало емпіричної бази, внаслідок чого реконструювалися певні інстинкти („інстинкт ворожості” за У. Джеймсом, „інстинкт агресивності (войовничості)” за У. Мак-Дауголлом тощо).

Поява на початку ХХ століття двох потужних теоретико-методологічних напрямів – психоаналізу і біхевіоризму – зумовила два основні підходи до проблеми агресії: як до природженої властивості (вчення про „танатос” З. Фрейда) і як реакції на несприятливий зовнішній стимул (концепція „фрустрації – агресії” Д. Долларда і Н. Міллера) [2; 3].

Значного успіху у вивченні проблеми агресії було досягнуто в 1960-ті роки в результаті синтезу знань ряду природничих і гуманітарних дисциплін (психології, біології, соціології, екології), а також розвитку наукової методології. У дослідженні агресії активніше почали застосовуватися нові експериментальні технології. Саме тоді нагромаджувалися емпіричні знання, формулювалися основні теоретичні принципи вивчення агресії. Це були праці таких дослідників, як А. Басс, Л. Берковітц, А. Бандура та інших. В цілому в період з 1964 до 1973 року на тему агресії з’явилося втричі більше публікацій, ніж за три попередні десятиріччя. З’являються спеціалізовані періодичні видання з проблем насильства і агресії, зокрема „Child Abuse and Neglect” („Зловживання та зневага до дітей”), „Aggressive Behavior” („Агресивна поведінка”), „Journal of Interpersonal Violence” („Журнал з міжособистісного насильства”) та інші.

Частково це обумовлювалося поширенням у західному суспільстві (насамперед, у США) насильницької злочинності, а, з іншого боку, вивчення феномена агресії стимулювалось соціально-політичною атмосферою „холодної війни”. Вже тоді деякі західні дослідники повели мову про необхідність створення нової міждисциплінарної галузі – „вайолентології” (від англ. „violence” – насильство) [2; 3].

Методологічною базою більшості досліджень агресії був і лишається необіхевіоризм, хоча траплялись і винятки. Так, етолог К. Лоренц висунув близьку до фрейдівської теорії ідею існування природженого інстинкту агресивності, а Е. Фромм розглядав агресію з позицій неофрейдизму. Певні дослідження проводились і в межах когнітивізму (сприйняття агресії тощо).

У радянській психологічній науці до кінця 1980-х років феноменові агресії не надавалося стільки уваги, як на Заході. Деякі спеціалісти вивчали окремі аспекти проблеми агресивної поведінки, зокрема психофізіологічного (Л. Колчина, Н. Левітов), медичного (А. Личко, А. Стаценко) та кримінологічного (Ю. Антонян, С. Єнікоплов, В. Кудрявцев, Е. Квятковська-Тохович, Т. Курбатова) насильства. Отже, агресія вивчалася здебільш як атрибут девіантної та делінквентної поведінки. Суто психологічної літератури з аналізом феномена агресії практично не існувало. Виняток – поодинокі видання, в яких критикувалися

зарубіжні, зокрема фрейдистські теорії агресії. У більшості наукових джерел терміни „агресія” та „агресивна поведінка” взагалі не застосовувалися. Марксистська методологія зосереджувалась на вивченні, насамперед, соціальних чинників природи будь-якої поведінки, в тому числі й агресивної. Відтак у рамках психолого-педагогічної і кримінологічної науки агресивна особистість, злочинець розглядалися як „продукт соціального середовища”, „соціальний феномен” [2; 3].

Зміни в суспільстві, що сталися наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, які викликали соціальні конфлікти, зростання насильства, поставили феномен агресії в центр уваги психології. З’являються наукові статті, присвячені цьому феноменові, його причинам та передумовам (А. Реан, Т. Румянцева та інші). При цьому, дослідження присвячувались проблемам дитячої і підліткової агресії та агресивності (Н. Алікіна, О. Бовть, Л. Семенюк, І. Фурманов). З 2001 року в Україні почав видаватися науковий журнал „Соціально-психологічні та медичні аспекти жорстокості” (засновник – Міжнародний медичний реабілітаційний центр для жертв війн і тоталітарних режимів).

З’являються нові напрями дослідження проблем агресивної поведінки, зокрема, вивчення феномена „педагогічної агресії” (Т. Курбатова, М. Іовчук, А. Северний), агресивних підлітково-молодіжних субкультур (І. Башкатов, В. Казміренко, Л. Радзіховський, В. Моргун, К. Седих, А. Толстих), феномена „дідівщини” в армії (Ю. Дерюгін, М. Марченко, І. Меркулов), впливу телебачення (А. Допира, С. Єнікоплов, К. Тарасов, Л. Щеглов) та комп’ютерних ігор (І. Бурлаков, Е. Болескіна, Л. Давидова, С. Шапкін). Публікувалися й праці західних дослідників (А. Бандура, Л. Берковітц, Р. Берон, К. Бютнер, К. Лоренц, Д. Річардсон, Е. Фромм та ін.) [2].

Те, що проблема агресивної поведінки особистості є однією з актуальних як у психологічній, так і в інших гуманітарних (соціологія, кримінологія) і природничих науках (медицина, біологія, фізіологія тощо), обумовило появу низки методологічних проблем. Основною з них є наявність різних визначень, теорій, моделей, адже зрозуміло, що, наприклад, соціолог не буде підходити до вивчення агресії з тих же позицій, що й дослідник-фізіолог. Все це, як зазначає Т. Румянцева, дозволяє різним авторам, залежно від мети і завдань дослідження, вкладати в поняття „агресія” свій зміст [6]. Саме це і обумовлює необхідність розглянути питання про перспективи досліджень зазначеної проблеми.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Одним з перспективних шляхів подальшої наукової розробки проблеми агресивної поведінки, на нашу думку, може стати оформлення окремого (автономного) міждисциплінарного напрямку під умовною назвою „агресіологія”. Це було б цілком логічним на тлі появи та розвитку

наприкінці ХХ століття цілої низки інших міждисциплінарних галузей, таких як акмеологія, конфліктологія, суїцидологія, віктимологія, віртуалістика тощо.

Теоретико-методологічною основою агресіології, на нашу думку, мають стати принципи системного підходу, запропоновані Б. Ананьєвим та Б. Ломовим [1; 4]. Згідно з основними положеннями системного підходу можна окреслити й основні агресіологічні принципи:

1. Агресивну поведінку необхідно вивчати у різних планах (аспектах):

- як системну модель, котра має власні закономірності (виникнення, перебіг тощо);

- агресивні дії можуть бути (і є) частиною більшої і складнішої системи (соціальної поведінки людини);

- у плані нейронних мікросистем (агресивна поведінка пов'язана з певними психофізіологічними, біохімічними, нейрофізіологічними процесами регуляції та саморегуляції або з порушенням цих процесів);

- у плані зовнішніх взаємодій (агресивна поведінка виникає та розвивається у взаємодії „особистість – соціальна ситуація”).

2. Агресивна поведінка за своєю суттю є багатовимірним психічним явищем і саме так її необхідно вивчати. Тому агресія вивчається (й повинна вивчатись) як з позицій гуманітарних, так і природничих наук.

3. Агресія – багаторівневий феномен, складна ієрархічна система. Відповідно до трьох рівнів-підсистем, визначених Б. Ломовим, можна вести мову про такі пов'язані між собою підсистеми агресії:

- когнітивна – агресивна поведінка, пов'язана з певними процесами опрацювання інформації (ворожі думки, стереотипи, забобони тощо);

- регулятивна – агресивна поведінка може спрямовуватися на досягнення певної мети, регуляцію міжособистісних відносин;

- комунікативна – агресивна поведінка здебільш виникає в ситуаціях міжособистісного спілкування.

4. Агресивну поведінку не можна розглядати з позицій „лінійної причинності”, яка передбачає одномірний ланцюжок чинників типу $S \rightarrow R$. Виникнення агресії підпорядковується принципу „системної причинності” (або „поліпричинності”), тобто в кожному конкретному випадку може спрацьовувати цілий комплекс причин і передумов, пов'язаних з різними рівнями (системами) психіки – біохімічними, біогенетичними, психофізіологічними, індивідуально-психологічними, соціальними тощо.

Основа агресіології, безумовно, можуть і повинні скласти саме психологічні концепції і моделі, адже саме психологічна наука розглядає людину в багатоаспектному вимірі на перетині біологічного і соціального (можна згадати, що саме завдяки цій „багатовекторності” психології Б. Ананьєв вважав останню основою людинознавства). Оскільки більшість дослідників виокремлює два типи агресивної поведінки (інструментальна і ворожа), то в основі агресіологічної теорії можна виокремити положення

насамперед тих концепцій, які пояснюють ці варіанти агресії – теорія соціального навчання А. Бандури і теорія „фрустрації – агресії” Д. Долларда, Н. Міллера, Л. Берковітца.

Об'єктом агресіології слід визначити феномен агресії, а предметом – біологічні, фізіологічні, психологічні, соціальні (політичні, економічні, культурологічні) фактори агресивної поведінки, закономірності динаміки агресії в різних умовах.

Основою методів агресіологічних досліджень є методи психологічних досліджень поведінки людини та її індивідуально- і соціально-психологічних факторів. Нині в експериментальній психології і психодіагностиці вже практикується ціла низка методів дослідження агресії (експериментальні методики гри, „машина агресії”, метод „автомобільних сигналів” тощо) та особистісної агресивності (опитувальники Басса-Даркі та Асінгера, проєктивні методики „Тест руки”, Розенцвейга тощо). Водночас системний аналіз агресії неможливий без використання інших методів. Так, використання методів кількісного і якісного аналізу документів кримінологічного, політологічного, історичного та іншого характеру дозволяє всебічно досліджувати феномен агресії. Застосування методів фізіологічного і клінічного дослідження дозволяє вивчати нейрофізіологічні та психопатологічні аспекти агресії.

Якщо звернутися до статусу агресіологічного знання, то, на нашу думку, буде правильно вважати його міждисциплінарною галуззю наукового знання на перетині низки гуманітарних (передусім – психологічних) та природничих наук, що показано на **схемі 1**. Якщо ж акцентувати на тісному зв'язку агресіології з психологічною методологією, то її можна вважати однією з галузей психологічних наук, яка склалася стихійно та існує de facto.

Структурно агресіологія може поділятися на окремі напрямки (відповідно до суб'єктів, типів або факторів агресивної поведінки). Це може бути загальна агресіологія (дослідження загальнометодологічних

проблем агресії, розвиток агресії у філогенезі), вікова агресіологія (дослідження вікової динаміки агресивної поведінки та агресивності), гендерна (міжстатеві відмінності у проявах агресії), соціальна агресіологія (агресія як елемент міжособистісних та міжгрупових стосунків), патопсихологічна (дослідження агресивної поведінки осіб з нервово-психічними захворюваннями), кримінальна (дослідження феномена насильницької злочинності), політична (дослідження насильства як засобу політичної боротьби), крос-культурна агресіологія (дослідження агресії як елемента етнічної або релігійної культури).

Безумовно, пропозиція про виокремлення агресіології в окрему наукову галузь зустрине критику скептиків – у психології, бачте, багато важливих проблем, так навіть навколо кожної з них вибудовувати окрему наукову дисципліну? Спробуємо відповісти на ці зауваги.

Справді, сучасна психологічна наука вивчає досить велике коло важливих проблем, але ж їх не можна сприймати й оцінювати як однорядні. Так, навряд чи дослідник феномена уваги запропонує виокремити предмет свого дослідження в окрему галузь, оскільки для вирішення поставлених завдань йому, у більшості випадків, буде досить знання закономірностей загальної і когнітивної психології. Інша справа – такі складні явища як, наприклад, соціальна поведінка особистості, для всебічного вивчення яких знань зі всього комплексу психологічних наук іноді буває недостатньо. Як приклад можна навести події 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку. Якщо аналізувати ці події, котрі за своєю суттю є проявом агресивної поведінки, виключно з позицій психології (бо поведінка людини є одним з її предметів), то поза увагою може залишитись проблема мотивації цих вчинків або вона буде проаналізована досить поверхово. Навіть неспеціаліст розуміє, що теракт 11 вересня був тісно пов'язаний з цілим комплексом історичних, політико-економічних, релігійно-культурних та інших „непсихологічних” факторів.

Відомо, що соціальна поведінка та її різновиди (девіантна, альтруїстична, агресивна, політична, економічна, адиктивна тощо) вивчаються, передусім, у межах соціальної психології. Але це не завадило появи та розвитку таких галузей, як кримінальна, політична, економічна, організаційна психологія тощо. Більше того, ті ж феномени фактично досліджуються в межах криминології, політології, соціології, економіки. Наявність таких „перетинів” забезпечує більш системне вивчення зазначених проблем у науці, а розвиток міждисциплінарних галузей лише сприяє розвитку базових напрямів науки. І тому те, що агресіологія має певну спільну „площу”, наприклад, з соціальною психологією, не може, на нашу думку, заперечувати можливість існування першої як автономної галузі знання.

Крім того, якщо відкидати можливість більш-менш автономного існування агресіології, то парадоксальним є фактичне існування іншої наукової галузі – суїцидології (засновники Е. Шнейдеман, Н. Фабероу),

оскільки суїцидальна поведінка є лише одним з різновидів більш загального феномена агресивної поведінки.

Висновки

Досвід наукового дослідження проблеми агресивної поведінки, аналіз існуючих теоретико-методологічних проблем у цій галузі, дозволяють зробити ряд висновків.

1. Багатоаспектність феномена агресії призвела до того, що остання стала однією з актуальних теоретичних і прикладних проблем як у психологічній науці, так і в інших гуманітарних і природничих сферах знання. Наслідком цього стала поява різних теоретико-методологічних підходів і принципів вивчення агресії, які іноді заперечують одне одного.

2. Керуючись тенденціями появи міждисциплінарних галузей в сучасній науці, логічно й обгрунтовано уявляється пропозиція про виокремлення автономної наукової галузі – агресіології, об'єктом якої є феномен агресивної поведінки, а предметом – біологічні, фізіологічні, психологічні, соціальні фактори цієї поведінки в різних умовах. За теоретико-методологічну основу агресіології доцільно обрати системний підхід Б. Ананьєва – Б. Ломова, а також концептуальні положення інших дослідників агресії (А. Бандура, А. Басс, Л. Берковітц, Е. Фромм).

Загалом, це дослідження не претендує на роль „маніфеста нової науки”. Його мета – загострити увагу дослідників на комплексі соціальних проблем, пов'язаних з насильством, які стали актуальними для нашого суспільства, і запропонувати один із шляхів стимуляції наукового розв'язання цих проблем. Тому автор буде вдячний за зауваги колег і сподівається, що запропонована ним ідея знайде певний відгук серед наукової спільноти.

Література:

1. **Ананьев Б. Г.** Человек как предмет познания. - Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1968. - 339 с.
2. **Дроздов О. Ю.** Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: Дис. ... канд. психол. наук (19.00.05). – Чернігів, 2003. – 225 с.
3. **Дроздов О. Ю., Скок М. А.** Проблеми агресивної поведінки особистості: Навчальний посібник. – Чернігів: ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2000. – 156 с.
4. **Ломов Б. Ф.** Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
5. **Реан А. А.** Агрессия и агрессивность личности // Психологический журнал. - 1996. - Т. 17. - №5, с. 3 - 18.
6. **Румянцева Т. Г.** Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии // Вопросы психологии. - 1991. - №1, с. 81 - 87.